

* Collegium Humanum. Instytut Psychologii i Pedagogiki w Warszawie

** Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Wydział Pedagogiki i Psychologii

BARTŁOMIEJ CHRZANOWSKI*, ARKADIUSZ PRAJZNER**

ORCID: 0000-0002-0292-857X; bartlomiej.chrzanowski@o2.pl

ORCID: 0000-0002-8681-9636; arkadiusz.prajzner@op.pl

Fenomen resilience u młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym a aktywne uczestnictwo w procesie arteterapii w dobie XXI w. – na przykładzie projektu szkolnej telewizji

The Phenomenon of Resilience in Young People at Risk of Social Maladjustment and Active Participation in the Process of Art Therapy in the 21st Century – on the Example of the School TV Project

PROPOZYCJA CYTOWANIA: Chrzanowski, B., Prajzner, A. (2022). Fenomen *resilience* u młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym a aktywne uczestnictwo w procesie arteterapii w dobie XXI w. – na przykładzie projektu szkolnej telewizji. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia*, 35(3), 193–208. DOI: 10.17951/j.2022.35.3.193-208

ABSTRAKT

Artykuł dotyczy formy arteterapii, która jest stosowana w pracy z młodzieżą zagrożoną niedostosowaniem społecznym. Umieszczenie rozważań w koncepcji rezyliencji umożliwiło wychwycenie i scharakteryzowanie wychowanków zainteresowanych udziałem w filmoterapii od wychowanków niezainteresowanych uczestnictwem w zajęciach terapeutycznych. Badania przeprowadzono w paradygmacie ilościowym metodą sondażu diagnostycznego i techniką ankiety. Mając na uwadze obraną metodologię badań użyto Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata. W oparciu o wykorzystane do badań narzędzie sformułowano dwa pytania badawcze. Pierwsze z nich odnosiło się do istnienia różnic w nasileniu relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi między wychowankami podejmującymi i niepodejmującymi aktywności w zajęciach z arteterapii filmowej. Drugie pytanie badawcze dotyczyło istniejących interkorelacji w obszarach relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi w grupach wychowanków podejmujących i niepodejmujących aktywności w zajęciach z arteterapii. Otrzymane rezultaty wskazują na większe poczucie zaradności życiowej, satysfakcjonujące funkcjonowanie społeczne i wyższy poziom atrakcyjności fizycznej. Odnotowana w badaniach agresja nie przekładała się w sposób negatywny na uczestnictwo w terapii.

Słowa kluczowe: arteterapia; filmoterapia; rezyliencja; młodzież; niedostosowanie społeczne

WPROWADZENIE

Zdarza się, że oddziaływania terapeutyczne przynoszą natychmiastowy efekt, ale czasem jest zupełnie inaczej – terapia tylko odkrywa kolejne pokłady nieprzepracowanych doświadczeń. Nawet w trakcie tak prostej i pozornie nieingerującej w sferę psychiki czynności, jaką jest kręcenie krótkometrażowych filmów, może się pojawić niemożliwy do skontrolowania wybuch emocji. Celem niniejszego artykułu jest ustalenie, który wymiar ludzkiego funkcjonowania jest niezbędny do tego, aby osoba podjęła uczestnictwo w tak specyficznej formie terapii, jaką jest filmoterapia. Otrzymane rezultaty mogą stanowić wskazówkę dla działań terapeutyczno-wychowawczych, realizowanych zarówno względem osób uczestniczących w arteterapii, jak i wobec osób nią niezainteresowanych.

POJĘCIE I DEFINICJA *ARTETERAPII*

Mimo doświadczeń z wykorzystaniem arteterapii sięgających lat 30. XX w. (Skwarek, Szulc, 2017), to dopiero lata 70. i 80. uznaje się za okres największego rozwoju tego rodzaju oddziaływań (Gargacz, 2015). Pierwsze wykorzystanie sformułowania *art therapy* (arteterapia) można znaleźć w pracy Adriana Hilla, brytyjskiego artysty, już w 1942 r. (Korbut, 2016). Jak pisze Gargacz (2015), okres ten obfitował w zwiększone zapotrzebowanie na działania pomocowe dla weteranów wojennych, do których wykorzystywano w szpitalach psychiatrycznych zdolności artystów. Znaczenie swobodnej ekspresji za pomocą dzieł sztuki i wyobraźni docenili Zygmunt Freud oraz Carl Jung, co – jak uważają historycy brytyjscy – przyczyniło się do wzrostu popularności oraz powstania terapii z wykorzystaniem sztuki.

Mnogość metod pracy w dziedzinie terapii sztuką skutkowałą powstaniem wielu definicji samej arteterapii. Case i Dalley (2006, za: Stańko, 2009a) uważają, że wykorzystanie środków artystycznych powinno pomóc uczestnikowi w wypracowaniu zrozumienia i chęci do przepracowania trudności, z jakimi podjął oddziaływania terapeutyczne. W definicji oddziaływań sztuką Marek (2004) zwraca uwagę także na możliwości diagnostyczne, jakie przynosi analiza materiałów powstałych w procesie tworzenia. Arteterapia w rozumieniu Amerykańskiego Stowarzyszenia Autoterapeutów (American Art Therapy Association) stanowi profesjonalną formę pomocy, gdzie twórczość artystyczną wykorzystuje się w drodze do poprawy dobrostanu psychofizycznego.

W literaturze można spotkać się z rozumieniem arteterapii w ujęciu wąskim i szerokim. W ujęciu wąskim definiuje się ją jako wykorzystanie sztuk wizualnych i technik plastycznych do wyrażania i przepracowywania problemów w procesie psychoterapii pacjenta (Stańko, 2009a). W ujęciu szerokim arteterapię traktuje się jako wszelkie metody oddziaływań pomocy terapeutycznej wykorzystujących

sztukę w całej swojej bogatej formie, obejmującej muzykę, rysunek, dramę czy literaturę (Skwarek, Szulc, 2017).

RODZAJE ODDZIAŁYWAŃ W ARTETERAPII

W polskich opracowaniach pojawiające się w pracach Zbigniewa Hory terminy arteterapii można spotkać w latach 80. XX w., a pierwszy podział arteterapii na dziedziny sztuki: muzykoterapię, biblioterapię i plastykoterapię – opisał autor w 1988 r. (zob. Gargacz, 2015). Dynamiczny rozwój tych metod pracy skutkował jeszcze bardziej wyraźnym odseparowaniem dziedzin sztuki w metodach pracy z uczestnikami. Aktualnie obok wyżej wspomnianych form arteterapii można wymienić również choreoterapię, bajkoterapię (Gargacz, 2015), teatroterapię (Stańko, 2009a) i filmoterapię – ta ostatnia może występować w dwóch formach: biernej i czynnej.

W formie biernej filmoterapia przypomina biblioterapię, gdzie terapeuta posługuje się specjalnie dobraną literaturą. Można ją więc opisać jako metodę pracy opartą na dopasowaniu do uczestnika i sytuacji pozycji kinematograficznych. Warto podkreślić, że treści powinny być starannie wybrane i dopasowane nie tylko do problematyki poruszanej w ramach programu zajęć, lecz także do stanu psychofizycznego uczestnika (Drochomirecki, 2018; Stańko, 2009b). Utożsamienie się z bohaterem i współprzeżywanie wydarzeń może stanowić działanie lecznicze (Gargacz, 2015). Projekcje filmu powinny towarzyszyć również późniejsze sesje, skupione na omówieniu pojawiających się uczuć, przemyśleń i pomysłów, co można zrealizować w oparciu o gotowe podręczniki bądź autorski program zajęć (Warmuz-Warmuzińska, 2013).

W formie czynnej filmoterapii, stosowanej znacznie rzadziej, terapeuta wspólnie z uczestnikami zajęć podejmuje wysiłek realizacji filmu o tematyce emocjonalnie dla nich istotnej. Jest to zadanie bardzo złożone, absorbujące i stosunkowo najrzadziej pojawiające się w opracowaniach naukowych. Jednym z bardziej znanych przykładów realizowanej w taki sposób arteterapii jest twórczość francuskiego reżysera Yvesa Goulaisa, a ściślej rzecz ujmując – twórczość realizowana w kilku polskich więzieniach, gdzie odsiadywał wyrok za podwójne morderstwo. To właśnie tam trafił artysta, kiedy zamordował Andrzeja Zauchę, kochanka swojej żony, i nieumyślnie również samą żonę. W trakcie pobytu w więzieniach zrealizował kilka filmów krótkometrażowych, w których aktorami byli inni osadzeni i strażnicy. Tytuły *Wyjście* czy *Więziennne sny samochodziarza Harry'ego* powstały w ramach Studia Filmowego „Zza Krat”. Po wyjściu z zakładu karnego w 2005 r. Goulais zmienił nazwisko i oddał się pracy artystycznej (Olkowicz, Baran, 2020).

W podobny sposób, tyle że z osobami z niepełnosprawnościami, pracuje Marcin Kondraciuk. Podczas zajęć grupa terapeutyczna nie ogląda filmów, tylko próbuje

je stworzyć. Nacisk położony jest na samodzielność uczestników – to oni mają zadbąć o scenariusz, scenografię, muzykę. Proces jest niezwykle pracochłonny, ale towarzyszący mu wynik jest spektakularny. Zajęciom towarzyszą silne emocje, uczestnicy są bardzo zaangażowani i z ogromną radością podziwiają swoje dzieło. Jak podkreśla Warmuz-Warmuzińska (2013), specyfika zajęć wymusza ograniczenie ich do wąskiej grupy osób.

W 2020 r. na terenie jednego z krakowskich młodzieżowych ośrodków socjoterapii utworzona została szkolna telewizja. Za inicjatorów projektu należy uznać Annę i Bartłomieja Chrzanowskich, Magdalenę Kasprzycką (tworzącą z wychowankami muzykę do teledysków) oraz... samych wychowanków. Projekt ten – z racji tego, że niniejsze opracowanie stanowi jego ewaluację – został opisany w części metodologicznej.

ROLA I CELE ARTETERAPII

Niezależnie od wybranej metody pracy terapia poprzez sztukę stara się spełniać trzy funkcje: rekreacyjną, edukacyjną i korekcyjną (Gargacz, 2015). Pierwsza z nich wyraża się poprzez tworzenie warunków pracy, w jakich uczestnik pozwala sobie na wypoczynek i regenerację sił. Funkcja edukacyjna to dostarczanie uczestnikowi wiedzy dotyczącej świata zewnętrznego i panujących w nim reguł skłaniających do przewycięzania trudności, a także wiedzy dotyczącej świata własnych emocji, pomagającej w ich dostrzeżeniu i zrozumieniu. Funkcja korekcyjna pomaga w zmianie i przekształcaniu utrwalonych szkodliwych mechanizmów (Korbut, 2016).

Ogólnym celem arteterapii jest poprawa jakości życia. Jej oddziaływania skierowane są na poprawę komunikacji i próbę wyrażenia trudnych stanów emocjonalnych poprzez sztukę (Bugajska-Bigos, 2018). Jak pisze Kuśpit (2003), jest to szczególnie ważne w pracy z dziećmi, kiedy ich wczesne doświadczenia zapisywane są w pamięci i osobowości językiem emocji. Stańko (2009a) zaznacza, że bardzo silne negatywne doznania emocjonalne (tj. trauma czy poczucie chronicznego stresu) ograniczają możliwości pracy ścieżek neuronalnych i już na wczesnym etapie życia mogą ograniczać przepływ informacji między półkulami, co z kolei uniemożliwia przemianę doświadczenia sensorycznego w język. Arteterapia pozwala do tych emocji dotrzeć i wyrazić je, co pozytywnie wpływa na tłumione napięcie emocjonalne i reguluje równowagę afektywną. Budowanie samooceny i poczucia własnej wartości (Kuśpit, 2003), redukcja stresu i rozwój inteligencji emocjonalnej (Gargacz, 2015) oraz poprawa relacji interpersonalnych (Stańko, 2009b) są najczęściej wskazywanymi rolami, jakie może odgrywać arteterapia w pracy z uczestnikiem.

John W. Hesley i Jan G. Hesley w swoich rozważaniach wskazują, że do filmu coraz chętniej sięgają również sami terapeuci (zob. Harland, Szymczyk, 2018).

Użyteczność filmów związana jest z faktem niesionej przez nich dla uczestnika terapii nadziei, a także z możliwością przeformułowania swojego problemu, dostarczeniem zasobów zewnętrznych i wewnętrznych, wskazywaniem modeli zachowań alternatywnych, doświadczaniem niezbędnych emocji czy też wspomaganie komunikacji. Autorzy tych opracowań opisują jednak filmoterapię w formie biernej. Również Ewa Warmuz-Warmuzińska, autorka wielu udanych podręczników do filmoterapii, koncentruje się na omówieniu twórczości artystycznej za pomocą odpowiednich scenariuszy zajęć. Niniejsze opracowanie, wykazujące charakterystykę uczestników filmoterapii realizowanej w formie czynnej, należy więc traktować jako przejaw pewnej innowacji w rozważaniach o arteterapii.

ROZUMIENIE TERMINU *RESILIENCE*

Pojęcie *resilience*, zanim trafiło do rozważań pedagogicznych i na stałe się tutaj przyjęło, funkcjonowało w pismach starożytnych myślicieli rzymskich, pojawiło się też w rozważaniach Francisa Bacona i Jana A. Komeńskiego. W połowie XIX w. mianem *resilience* określano cechę społeczeństwa amerykańskiego, które z determinacją przystąpiło do odbudowy miasta zaraz po przebytych trzęsieniu ziemi – po raz pierwszy pojęcie to zastosowano, aby wyrazić hart ducha jednostki ludzkiej. Mniej więcej w tym samym czasie termin *resilience* zyskał popularność w inżynierii – za jego pomocą wyrażono fenomen ogromnej wytrzymałości i ciągliwości belek stalowych (Konaszewski, 2020).

Aktualnie w definicjach słownikowych *resilience* traktowane jest jako pojęcie o charakterze interdyscyplinarnym. Objaśniane jest jako zdolność ciała do samoistnego przywrócenia w sobie kształtu znanego z pierwotnej wersji, która to została naruszona przez bodźce zewnętrzne. Tłumaczone też jest jako właściwość charakteryzująca osobę, która po przebyciu choroby bądź życiowej traumy powraca do optymalnego funkcjonowania (Windle, 2011).

W pedagogicznej literaturze przedmiotu można natrafić na analogię służącą zobrazowaniu pojęcia *resilience* – jest nią reakcja fizyczna na upadek dwóch przedmiotów: piłeczki do tenisa i jajka. Ta pierwsza, upadając na ziemię z wysokości metra, sprężyście się odbija. Z kolei jajko, upadając na ziemię z tej samej wysokości, pozbawione jest elastyczności – w efekcie ląduje na ziemi i całkowicie traci swój kształt. Analogia „piłeczki tenisowej i jajka” nie tylko wyraża w pełni dynamikę zjawiska *resilience*, lecz także przy okazji wskazuje obszar do prowadzenia rozważań (Konaszewski, 2020). Dla refleksji nad skutecznością obranych metod terapeutycznych istotne więc staje się ustalenie, dlaczego jednemu człowiekowi udało się wyjść z życiowej traumy, a innemu już nie.

W polskiej literaturze przedmiotu można odnaleźć dosyć jasne i proste w przekazie tłumaczenia pojęcia *resilience*, takie jak: *prężność* (Ogińska-Bulik, Juczynski, 2011), *sprężystość* (Kaczmarek, Sęk, Ziarko, 2011), *rezyliencja* (Ostaszewski,

2014). Wydaje się jednak, że w tym przypadku tłumaczenie nie oddaje idei tego pojęcia. *Resilience* i *rezyliencja* tylko pozornie pokrywają się z pojęciem *prężności* czy *sprężystości psychicznej*. Te pierwsze, z racji na szerokość pojęciową i interdyscyplinarność, odnoszą się nie tylko do walorów psychicznych jednostki, ale również do jej kontekstu socjologicznego, ekologicznego czy społeczno-politycznego. Badacza interesuje wszystko, nawet czynniki pozornie nieistotne, jednak przyczyniające się do pokonania traumy. Z kolei prężność czy sprężystość psychiczna zawężają obszar penetracji badawczej do funkcjonowania psychicznego jednostki, co nie zawsze może doprowadzić do uchwycenia czynników faktycznie przyczyniających się do zdolności pokonywania przez jednostkę wybranych przeciwności losu. W końcu czynnikiem zwiększającym umiejętność optymalnego funkcjonowania człowieka doświadczającego traumy może być odpowiedni system edukacyjny czy też interesująca forma terapii. Zawężenie rozważań wyłącznie do poziomu psychicznej prężności bądź sprężystości może więc doprowadzić do braku uchwycenia tych właśnie zewnętrznych czynników. Na końcu zaś może doprowadzić do braku odpowiedzi na zasadnicze pytanie: Dlaczego jedna terapia przyniosła efekt, a druga zupełnie nie? Z tego powodu zdecydowano się na stosowanie pojęcia *resilience*.

W ujęciu Ogińskiej-Bulik i Juczyńskiego (2010) zjawisko *resilience* obejmuje trzy sfery ludzkiego funkcjonowania: poznawczą, emocjonalną i behawioralną. Wymiar poznawczy dotyczy tego, jak człowiek postrzega otaczającą go rzeczywistość oraz swoją zaradność względem pojawiających się trudności. Emocjonalny wymiar *resilience* należy kojarzyć z umiejętnością utrzymania przy sobie pozytywnych emocji oraz zachowania przy tym pewnej stabilności emocjonalnej. Aspekt behawioralny *resilience* należy łączyć z chęcią jednostki do poszukiwania skutecznych sposobów radzenia sobie z zaistniałą trudnością. Jest to najistotniejszy element opisywanej tu zdolności – to on decyduje o podjęciu przez człowieka wszelkich działań naprawczych, które mogą zminimalizować ciężar doświadczeń, z jakimi należy się aktualnie zmagać. Spośród wielu interpretacji fenomenu *resilience* powyższy uznano za właściwy do tej obranej na potrzeby metodologii badań.

Resilience można traktować jako: 1) cechę stałą danego człowieka; 2) cechę, która decyduje o skuteczności oddziaływań terapeutycznych; 3) cechę, która stanowi rezultat określonych okoliczności (Konaszewski, 2020). Wybranie jednej z tych interpretacji pojęcia *resilience* determinuje pewne następstwa natury metodologicznej. W badaniu własnym zjawisko *resilience* potraktowano jako cechę charakteryzującą danego człowieka – niemożliwe jest wskazanie tego, czy cecha stanowi efekt zajęć terapeutycznych realizowanych z wychowankami czy też jest swoistą kotwicą, dzięki której młodzież zagrożona niedostosowaniem społecznym przyjmuje zaproszenie do uczestniczenia w tych zajęciach.

Mając na uwadze powyższe interpretacje, trzeba też przyznać, że badaniom prowadzonym nad *resilience* towarzyszą liczne ograniczenia. Pojawia się szereg

niejasności związanych z operacjonalizacją pojęcia i jego opisem, wyjaśnieniem oraz ustalonym zakresem penetracji badawczej. Trudna do wskazania wydaje się być wartość określająca optymalny poziom *resilience* u jednostki objętej badaniem. Sama metodologia też sprawia wrażenie wciąż nie do końca ustalonej, co ułatwia jej krytykę oraz podważenie wyników badań. Jednakże to właśnie w ramach koncepcji *resilience* możliwe jest ustalenie czynników, które decydują o tym, że jednostka podejmuje uczestnictwo w terapii bądź zwyczajnie nie jest nią zainteresowana. Odgórne dzielenie wychowanków na tych, którzy mają uczestniczyć w projekcie szkolnej telewizji (przy okazji eksponując swój wizerunek w procesie terapii) i tych, którzy w tym projekcie uczestniczyć nie mają, uznano za niedopuszczalne. Racje czysto metodologiczne ustąpiły tu racjom wychowawczo-terapeutycznym.

W trakcie trwania projektu wychowankowie w sposób samoistny i względnie proporcjonalny podzielili się na zwolenników i sceptyków zajęć filmoterapeutycznych. U grupy aktywnej odnotowano coś, co przypominało potrzebę ciągłego dostrajania się do procesu terapii. Jej rozwój właściwie sprawiał wrażenie mocno zainicjowanego przez samych wychowanków, co przejawiało się w tym, że sami proponowali tematykę przygotowywanych materiałów. W tych okolicznościach uznano, że koncepcja *resilience* – rozumiana jako aktywne zareagowanie na propozycję terapii, w której uczestnicy będą omawiać swoje nastawienie do świata, do samych siebie i do innych ludzi – może stanowić satysfakcjonującą badawczo koncepcję teoretyczną do prowadzonych analiz.

Z szerokiego spektrum interpretacji pojęcia *resilience* za właściwe uznano ustalenie, czy o chęci uczestnictwa w projekcie mogły zadecydować różnice pomiędzy grupami uczestniczącymi i nieuczestniczącymi w zajęciach arteterapii filmowej. Za szczególnie interesujące wymiary, potencjalnie różnicujące obie grupy, uznano: relacje ze światem, samym sobą i innymi ludźmi. Wymiary te odnoszą się do koncepcji *resilience* występującej w ujęciu Ogińskiej-Bulik i Juczyńskiego (2010). Sformułowano hipotezę o wyższym nasileniu relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi uczniów uczestniczących w zajęciach arteterapii filmowej w porównaniu z grupą nieuczestniczących uczniów. Drugie pytanie badawcze dotyczyło możliwych interkorelacji w obszarach relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi w grupach uczniów uczestniczących i nieuczestniczących w zajęciach arteterapii. Odpowiadając na drugie pytanie badawcze, sformułowano hipotezę o istnieniu związków wskazanych zmiennych w grupach uczniów.

CZEŚĆ EMPIRYCZNA

Uczestnikami zajęć byli uczniowie, którzy trafiają do placówki wyłącznie po otrzymaniu z poradni psychologiczno-pedagogicznej orzeczenia o zagrożeniu niedostosowaniem społecznym.

W badaniu udział wzięło 33 uczniów w wieku od 12 do 16 lat ($M = 14,52$; $SD = 1,23$). Wyróżnione grupy obejmowały 19 uczniów nieuczestniczących (57,58%) i 14 uczniów uczestniczących w zajęciach arteterapii filmowej (42,42%), z orzeczoną zagrożeniem niedostosowaniem społecznym.

W grupie uczestniczących w zajęciach udało się wyróżnić podgrupę uczniów bardzo aktywnie uczestniczących ($n = 5$). Analiza pokazała, że grupy uczniów nieuczestniczących ($M = 14,32$; $SD = 1,20$) i uczestniczących ($M = 14,79$; $SD = 1,23$) nie różniły się istotnie wiekiem ($t_{(31)} = -1,09$; $p = 0,284$). W badaniu własnym zdecydowaną większość stanowili mężczyźni (72,73%; $n = 24$) w porównaniu do grupy kobiet (27,27%; $n = 9$). Warto zaznaczyć, że w grupie uczestniczącej na zajęcia arteterapii jedynie 14,29% uczniów stanowiły kobiety ($n = 2$).

W badaniu własnym wykorzystano narzędzie samoopisowe – Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata (KNIIS) autorstwa Bartłomieja Gołka. Narzędzie składa się z 60 itemów, do których badany odnosi się na 4-stopniowej skali: od *zdecydowanie nie zgadzam się* do *zdecydowanie zgadzam się*. Kwestionariusz przeznaczony jest do badania młodzieży w wieku 13–16 lat i skoncentrowany jest na ocenie relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi. Autor ocenia rzetelność narzędzia jako wysoką. Alfa Cronbacha w wyróżnionych czterech skalach głównych mieści się w przedziale 0,64–0,73 (Gołek, Wysocka, 2011). Trafność treściowa, oceniona przy pomocy sędziów kompetentnych, wskazała zgodne dopasowanie pytań do reprezentacji teoretycznej ($W = 0,56$). Analiza czynnikowa wykazała także zadowalające w ocenie autora dopasowanie itemów do wyróżnionych skal (Gołek, Wysocka, 2011).

Narzędzie pozwala na ocenę czterech obszarów głównych. Są to: samoocena globalna, funkcjonowanie interpersonalne, obraz świata i obraz życia. Samoocena globalna i funkcjonowanie interpersonalne pozwalają na wyróżnienie dodatkowo po cztery skale szczegółowe. Obraz świata i obraz życia wyróżniają po dwa obszary szczegółowe.

Projekt szkolnej telewizji ruszył w październiku 2020 r. Między lekcjami albo zaraz po nich – w formie zajęć dodatkowych – wychowawcy organizowali zajęcia z kamerą, podczas których nagrywane były relacje z ważniejszych wydarzeń z życia szkoły. Gromadzony początkowo materiał sprawiał wrażenie chaotycznego, niepokładanego w logiczną całość. Pierwszym udanym projektem okazał się reportaż nakręcony z okazji walentynek. W późniejszym okresie udostępniono kolejny materiał, tym razem ze spotkania ze znanymi artystami. Ważnym momentem w terapeutycznym funkcjonowaniu grupy okazała się być premiera teledysku nakręconego do piosenki hip-hopowej. Kamera, choć na początku budziła pewne skrupowanie, z czasem stała się naturalnym wręcz bodźcem dla grupy terapeutycznej. Uczniowie sami proponowali coraz to nowsze reportaże – część z nich ukazywała się na Facebooku, a część należało odrzucić. Wynikało

to z faktu, że uczniowie czasami wymyślali pomysły, które nie przechodziły cenzury pedagogicznej, jednak w oddziaływaniach terapeutycznych pełniły ważną funkcję. W okresie od lutego do czerwca 2021 r. udostępniono łącznie sześć minireportaży i jeden teledysk.

Na przestrzeni czasu zaobserwowano samoistny podział uczniów na tych, którzy chętnie i z ogromnym zaangażowaniem włączyli się w projekt oraz na tych, którzy byli nim niezainteresowani. Wychowawcy realizujący zajęcia z arteterapii za fundament swoich oddziaływań uznali zasadę dobrowolnego udziału w projekcie – nikogo do zajęć nie przymuszano. Dzięki temu otrzymane w przeprowadzonej analizie wyniki wskazują cechę, na której należy skoncentrować się w pracy nad całą grupą wychowawczą, aby zwiększyć liczbę osób zainteresowanych uczestnictwem w specyficznych zajęciach terapeutycznych.

Uczniowie szkoły otrzymali kwestionariusze ankiety w trakcie zajęć szkolnych. Zastosowano decepcję poprzez badanie w trakcie zajęć szkolnych, aby uczniowie nie dostrzegli bezpośredniego związku między badaniem samoopisowym a uczestnictwem lub jego brakiem w zajęciach arteterapii.

WYNIKI

Analizy przeprowadzono w programie Statistica 13.3. Dla całości wnioskowania statystycznego wybrano poziom $Alfa = 0,05$. Poziom tendencji statystycznej opisano wynikami istotności $p < 0,1$. W odpowiedzi na postawione pytania badawcze wykorzystano test t Studenta dla danych niezależnych oraz współczynnik korelacji Pearsona. Siły efektu oceniono wskaźnikiem Cohena zgodnie z interpretacją: 0,30 – *slaby*, 0,50 – *umiarkowany*, 0,80 – *silny*.

Odpowiadając na pierwsze pytanie badawcze, wykorzystano analizę różnic testem t Studenta dla danych niezależnych. W tabeli 1 zestawiono podsumowanie analizy różnic obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi między uczniami uczestniczącymi i nieuczestniczącymi w zajęciach arteterapii.

Przeprowadzona analiza wykazała, że uczniowie uczestniczący w zajęciach arteterapii filmowej osiągają istotnie wyższy wynik ogólny samooceny globalnej oraz ogólny wynik funkcjonowania interpersonalnego niż uczniowie nieuczestniczący w zajęciach. Dla wskazanych zmiennych efekty są umiarkowane. Podobnie uczniowie odbywający zajęcia arteterapii charakteryzują się istotnie wyższymi wynikami ogólnymi nadziei podstawowej oraz obrazu życia. Efekty te są silne. Najsilniejszy efekt dla wyników głównych zauważono dla obrazu życia – skuteczności.

W obszarach szczegółowych obrazu życia uczniowie uczestniczący w zajęciach zdobywają istotnie wyższe wyniki poczucia skuteczności oraz braku poczucia bezradności – odpowiednio silny i umiarkowany efekt. Dla obrazu świata istotne różnice widać w obszarze szczegółowym sensowności, której wynik jest

Tabela 1. Analiza różnic testem t Studenta dla danych niezależnych obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi między uczniami uczestniczącymi i nieuczestniczącymi w zajęciach arteterapii

Testowane zmienne		Bez udziału ($N = 19$)		Udział ($N = 14$)		$t_{(31)}$	p
		M	SD	M	SD		
Samoocena globalna	Sfera poznawczo- -intelektualna	13,16	3,17	14,57	4,18	-1,11	0,139
	Sfera fizyczna	13,79	3,05	16,07	2,67	-2,24	0,016
	Sfera społeczno- -moralna	12,32	2,73	13,71	2,09	-1,60	0,060
	Sfera charakterologiczna	14,42	3,61	16,00	2,48	-1,41	0,085
	Wynik ogólny	53,68	9,09	60,36	8,47	-2,14	0,020
Funkcjonowanie interpersonalne	Wsparcie	14,21	3,07	15,57	2,47	-1,36	0,091
	Brak zaangażowania	13,74	3,21	14,79	2,94	-0,96	0,172
	Inni wobec mnie	27,95	5,20	30,36	4,07	-1,44	0,080
	Prospołeczność	14,11	3,20	15,79	1,81	-1,77	0,044
	Brak agresywności	8,63	3,62	9,50	2,59	-0,80	0,214
	Ja wobec innych	22,74	3,93	25,29	3,17	-1,99	0,028
	Wynik ogólny	50,68	7,75	55,64	6,15	-1,98	0,029
Obraz świata – nadzieja podstawowa	Sensowność	12,53	1,84	14,93	3,25	-2,49	0,011
	Przychylność świata	12,00	1,89	12,86	2,48	-1,08	0,145
	Wynik ogólny	24,53	3,12	27,79	4,10	-2,60	0,007
Obraz życia – skuteczność	Poczucie skuteczności	14,89	2,18	17,14	2,68	-2,65	0,006
	Brak poczucia bezzradności	11,53	3,13	13,50	2,35	-1,98	0,028
	Wynik ogólny	26,42	4,07	30,64	3,67	-3,07	0,002

Objaśnienie: N – liczba obserwacji; M – średnia; SD – odchylenie standardowe; t – wartość testu t Studenta; p – poziom istotności; d – siła efektu Cohena.

Uwaga: ze względu na kierunkowy charakter hipotezy wykorzystano jednostronny obszar testowania.

Źródło: opracowanie własne.

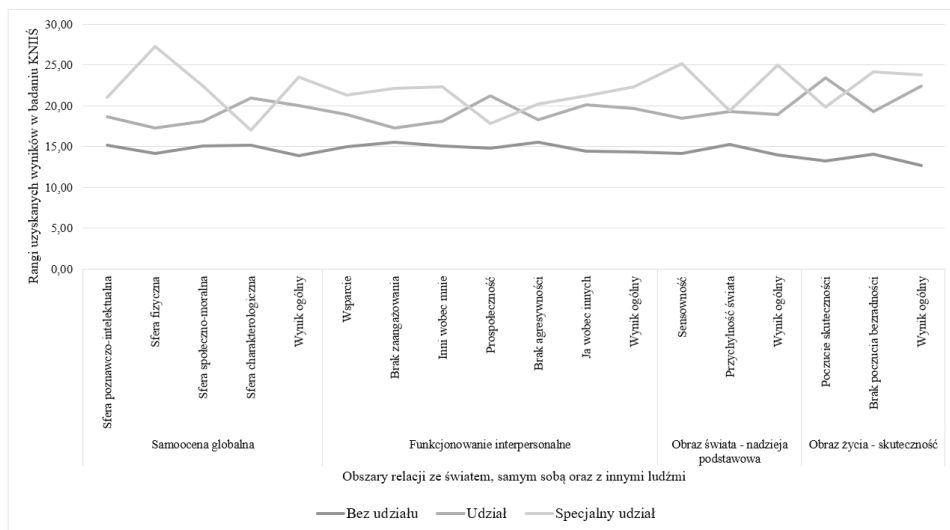
wyższy w grupie uczniów uczestniczących w zajęciach. Efekt ten jest bardzo silny i jest największy dla porównywanych obszarów.

W funkcjonowaniu interpersonalnym istotne różnice zauważono w obszarach prospołeczność oraz ja wobec innych, gdzie uczniowie uczestniczący w zajęciach osiągają wyższe wyniki. Efekty te są umiarkowane. Warto dodać, że dla obszarów wsparcie oraz inni wobec mnie różnice są na poziomie tendencji statystycznej, a uczniowie uczestniczący osiągają wyższe wyniki. Sfera fizyczna jako obszar samooceny globalnej także różni się istotnie między grupami. Uczniowie

uczestniczący w zajęciach arteterapii osiągają tutaj wyższe wyniki, a efekt ten jest silny. Podobnie zauważono, że uczniowie uczestniczący w zajęciach arteterapii osiągają wyższe wyniki (na poziomie tendencji statystycznej) w sferze moralno-społecznej oraz charakterologicznej niż uczniowie nieuczestniczący.

Dodatkowym wnioskiem z analizy jest to, że uczniowie uczestniczący w zajęciach arteterapii filmowej osiągają wyższe wyniki w każdym obszarze głównym i szczegółowym. Porównania opisane tendencją statystyczną charakteryzują się w większości umiarkowaną siłą efektu. Analizy istotne statystycznie to efekty umiarkowane i silne oraz bardzo silny dla obszaru sensowności.

Wyróżnionej grupy uczniów bardzo aktywnych nie udało się objąć analizą wariancji w ocenie różnic z grupą uczestniczącą i nieuczestniczącą. Liczba obserwacji okazała się zbyt mała. Zauważono jednak, że osiągają oni dla wskazanych obszarów najwyższe wyniki. Rysunek 1 prezentuje rangi wyników testowanych zmiennych w podziale na trzy grupy uczniów wyróżnionych z uwagi na uczestnictwo w zajęciach arteterapeutycznych.

Uwaga: wyniki przedstawiono na skali rangowej z uwagi na znaczne różnice w rozpiętości osiąganych wyników skal szczegółowych i głównych.

Rysunek 1. Średnie rangi wyników testowanych obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi w grupach uczniów uczestniczących i nieuczestniczących w zajęciach arteterapii

Źródło: opracowanie własne.

Na rysunku 1 można zauważyć, że grupa uczniów opisywana jako bardzo aktywnie uczestnicząca osiąga w prawie wszystkich obszarach najwyższe wyniki. Uczniowie nieuczestniczący osiągają najniższe wyniki, niższe od

grupy uczestniczących oraz grupy bardzo aktywnie uczestniczących. Wyróżnienie w przyszłości liczniejszej grupy bardzo aktywnych osób może pozwolić na wskazanie ciekawych różnic między uczniami nieuczestniczącymi, ale także między uczniami uczestniczącymi bez specjalnego zaangażowania.

Poszukując odpowiedzi na drugie pytanie badawcze, mówiące o związku obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi w grupach uczniów uczestniczących i nieuczestniczących w zajęciach arteterapii filmowej, wykorzystano analizę korelacji współczynnikiem Pearsona (tabela 2).

Tabela 2. Podsumowanie analiz interkorelacji obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi w badanych grupach

Grupa	Testowane zmienne	Wartość korelacji Pearsona		
		<i>SO</i>	<i>FI</i>	<i>OŚ</i>
Cała (<i>N</i> = 33)	Samoocena globalna (<i>SO</i>)	–	–	–
	Funkcjonowanie interpersonalne (<i>FI</i>)	0,53**	–	–
	Obraz świata – nadzieja podstawowa (<i>OŚ</i>)	0,72***	0,60***	–
	Obraz życia – skuteczność (<i>OŻ</i>)	0,46**	0,51**	0,55**
Bez udziału (<i>N</i> = 19)	Samoocena globalna (<i>SO</i>)	–	–	–
	Funkcjonowanie interpersonalne (<i>FI</i>)	0,56**	–	–
	Obraz świata – nadzieja podstawowa (<i>OŚ</i>)	0,71***	0,66***	–
	Obraz życia – skuteczność (<i>OŻ</i>)	0,53**	0,63***	0,62***
Udział (<i>N</i> = 14)	Samoocena globalna (<i>SO</i>)	–	–	–
	Funkcjonowanie interpersonalne (<i>FI</i>)	0,29	–	–
	Obraz świata – nadzieja podstawowa (<i>OŚ</i>)	0,65*	0,43	–
	Obraz życia – skuteczność (<i>OŻ</i>)	0,05	0,01	0,23

Objaśnienie: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki korelacji w całej grupie wykazały dodatnie związki badanych obszarów. Wszystkie związki są istotne i znajdują się w przedziale 0,46–0,72. Najsilniejszy związek zauważono między obrazem świata a samooceną globalną. Związek ten jest bardzo silny. W grupie uczniów nieuczestniczących w zajęciach arteterapii związek samooceny z obrazem świata jest także najsilniejszy. W grupie tych uczniów związki są silniejsze niż dla całej grupy i mieszczą się w przedziale 0,53–0,71. Wzrost wyników w jednym obszarze wiąże się ze wzrostem pozostałych obszarów dla całej grupy i dla uczniów nieuczestniczących w zajęciach arteterapii.

Analiza korelacji obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi wykazała, że jedynie obraz świata koreluje w sposób istotny z samooceną globalną w grupie uczniów uczestniczących w zajęciach. Związek ten jest dodatni i silny.

Pozostałe obszary nie wykazują współzmienności w grupie uczniów uczestniczących w zajęciach arteterapii filmowej. Ze względu na małą liczbę obserwacji w analizie wykorzystano współczynnik korelacji rang ρ Spearmana oraz τ Kendalla. Współczynniki pokrywają się z powyższą interpretacją.

Wskazana różnica w korelacji obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi między grupami uczestniczącymi i nieuczestniczącymi w zajęciach arteterapii może być efektem istnienia moderacji. Udział w zajęciach może stanowić moderator związków w analizowanych obszarach. Do postawienia i potwierdzenia jednoznacznej hipotezy o moderacyjnym oddziaływaniu zajęć terapeutycznych na obszary relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi wymagany będzie jednak dokładniejszy plan badawczy, zakładający bardziej eksperymentalne podejście metodologiczne.

PODSUMOWANIE ANALIZ

Uczestnicy zajęć arteterapii filmowej różnią się w zakresie relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi od uczniów nieuczestniczących w zajęciach. Największe zależności między uczestnictwem w zajęciach terapii filmem widać zarówno z obszarami poczucie sensowności, obraz życia dla jego skuteczności oraz wyniku ogólnego, jak i z nadzieją podstawową i ze sferą fizyczną samooceny. Wyniki ogólne samooceny globalnej, funkcjonowania interpersonalnego, nadziei podstawowej oraz obrazu życia charakteryzują się umiarkowaną i silną zależnością z uczestnictwem w zajęciach arteterapii. Obszary takie jak brak agresywności, brak zaangażowania i sfera poznawczo-intelektualna wykazują najsłabsze zależności z uczestnictwem w zajęciach arteterapii filmem. Mimo różnic w sile związku wszystkie obszary w zakresie relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi charakteryzują się kierunkiem sugerującym wzrost wyników w sytuacji uczestnictwa w zajęciach terapii filmem.

Dodatkowo, co wykazała analiza interkorelacji obszarów relacji ze światem, samym sobą i innymi ludźmi, uczestnictwo w zajęciach może stanowić moderator tych wewnętrznych związków. W grupie uczniów uczestniczących w zajęciach związki te tracą na istotności. Dokładna ocena moderacji wymaga jednak dalszych badań i analiz.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Zaprezentowane wyniki badań można traktować jako wskazówkę, za pomocą której można spotęgować siłę oddziaływań wychowawczo-terapeutycznych realizowanych ogólnie na terenie placówki. Zarysowane wyniki mogą stanowić pilotaż do dalszych badań z tego zakresu. Pracując nad udoskonaleniem planu badawczego, warto zaplanować badania podłużne i w schemacie powtarzanego pomiaru

testować zachodzące zmiany. Wykorzystanie planu eksperymentalnego, obejmującego grupę kontrolną i powtórzone pomiary, pozwoliłoby na ujęcie kierunku oddziaływań. Sama randomizacja jest tutaj jednak nieetyczna, a zmuszenie losowo wybranej grupy do udziału w zajęciach terapeutycznych może przynieść odwrotne od zakładanych efekty. Brak randomizacji i wykorzystanie modelu quasi-eksperymentalnego jest kierunkiem na rozwój omawianej metody badawczej. W ocenie samych uczniów warto zwrócić uwagę także na ich wyniki w nauce i na zachowanie, mogą bowiem – pozyskane z wywiadów z nauczycielami czy dzienników klasowych – okazać się ważnym czynnikiem dla relacji arteterapia–rezyliencja.

Odnotowane w badaniach najsilniejsze zróżnicowanie między grupami zauważono dla obrazu życia – skuteczności (uczniowie uczestniczący w zajęciach zdobyli tu istotnie wyższe wyniki dla poczucia skuteczności oraz braku poczucia bezradności). Również w grupie aktywnej w zajęciach z filmoterapii odnotowano wyższy poziom sensowności. Otrzymane rezultaty oznaczają, że dla osób niezainteresowanych uczestnictwem w projektach koniecznością staje się stworzenie sytuacji zwiększających ich poczucie zaradności, sensowności działania. Względnie większą wiarę w siebie zyskują być może poprzez odnoszenie małych sukcesów. Warto zatem, aby terapeuci zorganizowali dla osób nieuczestniczących w filmoterapii alternatywną jednostkę zajęć, która umożliwiłaby uczestnikom wykazanie się zaradnością życiową.

Czynnikiem wyróżniającym osoby chętnie uczestniczące w zajęciach z wykorzystaniem kamery okazała się być prospołeczność, rozumiana jako łatwość nawiązywania i utrzymywania relacji interpersonalnych. Być może postrzeganie samego siebie jako mniej popularnego i lubianego przez rówieśników zadecydowało o tym, że badany nie chciał uczestniczyć w filmoterapii.

Kolejnym elementem, który zróżnicował objęte badaniem grupy, była sfera fizyczna. Ukazujący się w wymiarze ilościowym wynik ciężko zinterpretować inaczej niż fakt, że zajęcia z kamerą przyciągają szczególnie dzieci i młodzież, które postrzegają siebie jako osoby atrakcyjne fizyczne.

Za ciekawy należy uznać rezultat, który wskazuje, że brak agresji wcale nie koreluje z brakiem uczestnictwa w projekcie. Pozornie wydawać by się mogło, że tylko „grzeczniejsze” dzieci i młodzież będą zainteresowane filmoterapią. Wynik sugeruje jednak coś odmiennego. Można to tłumaczyć faktem, że w grupie rówieśniczej charakteryzującej się niedostosowaniem społecznym agresja umożliwia satysfakcjonujące dla jednostki funkcjonowanie społeczne, nie zawsze społecznie konstruktywne (Urban, 2021). Z kolei odnosząc to do trudności w relacjach rówieśniczych, jakie mogą pojawić się po pokazaniu swojego wizerunku jako osoby zainteresowanej procesem resocjalizacji, agresja wydaje się wskazywać wyższy poziom asertywności u wychowanków zaangażowanych w projekt. Wynik ten sprawia wrażenie szczególnie interesującego, ponieważ dowodzi, że większego poziomu agresywności wcale nie należy traktować jako swoistego ograniczenia w skutecznym procesie oddziaływań arteterapeutycznych.

ZAKOŃCZENIE

Rozumienie pojęcia *resilience* będzie się kształtować na przestrzeni czasu, kontekstu kulturowego czy sytuacyjnego. W przypadku uczestnictwa w filmoterapii kluczowym czynnikiem decydującym o rezyliencji okazało się być poczucie zaradności życiowej, satysfakcjonujące funkcjonowanie społeczne i atrakcyjność fizyczna. Warta dostrzeżenia jest agresja, której obecność jednak nie przekładała się w sposób negatywny na uczestnictwo w terapii.

Podczas realizacji zajęć terapeutycznych za szczególnie cenny należy uznać entuzjazm starszej młodzieży, która w żartach snuła ambitne plany o nakręceniu filmu fabularnego o osiedlowych przygodach. Wyraźnie zaznaczała, że świat znany z telewizji nie odzwierciedla trudności, z jakimi muszą się borykać w swoim życiu. Pozostaje żywić nadzieję, że marzenie o nakręceniu filmu fabularnego w ramach arteterapii kiedyś się ziści.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Bugajska-Bigos, I. (2018). Arteterapia i sztuka w terapii. *Eruditio et Ars*, 71(1), 72–86.
- Drochomirecki, B. (2018). Rola filmu w życiu młodzieży – raport z badań Stowarzyszenia Nowe Horyzonty. W: A. Skorupa, M. Brol, P. Paczyńska-Jasińska (red.), *Film w terapii i rozwoju. Na tropach psychologii w filmie* (Cz. 2; s. 32–49). Warszawa: Difin.
- Gargacz, S. (2015). Arteterapia. Próba charakterystyki zjawiska. *Debiuty Bibliologiczno-Informatologiczne*, 3, 129–147.
- Gołek, B., Wysocka, E. (2011). *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i Nastawień wobec Świata (KNIIS). Podręcznik testu – wersja dla uczniów szkoły gimnazjalnej*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne.
- Harland, M., Szymczyk, B. (2018). Filmoterapia, czyli rozwojowy i terapeutyczny wpływ filmu na emocje. W: A. Skorupa, M. Brol, P. Paczyńska-Jasińska (red.), *Film w terapii i rozwoju. Na tropach psychologii w filmie* (Cz. 2; s. 91–109). Warszawa: Difin.
- Kaczmarek, Ł., Sęk, H., Ziarko, M. (2011). Sprężystość psychiczna i zmienne pośredniczące w jej wpływie na zdrowie. *Przegląd Psychologiczny*, 54(1), 29–46.
- Konaszewski, K., (2020). *Pedagogika wrażliwa na resilience. Studium teoretyczno-empiryczne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Korbut, A. (2016). Arteterapia i jej zastosowanie w obszarze edukacji. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 11(3), 267–280. DOI: <http://doi.org/10.14632/eetp.2016.11.41.267>
- Kuśpit, M. (2003). Arteterapia. *Remedium. Profilaktyka i Promocja Zdrowego Stylu Życia*, 119(3), 6–7.
- Marek, E. (2004). Arteterapia jako metoda wspomagająca pracę wychowawczą. W: M. Knapik, A. Sacher (red.), *Sztuka w edukacji i terapii* (s. 104–117). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2010). Rozwój potraumatyczny – charakterystyka i pomiar. *Psychiatria*, 7(4), 129–142.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2011). Prężność u dzieci i młodzieży. Charakterystyka i pomiar – polska skala SPP-18. *Polskie Forum Psychologiczne*, 16(1), 7–28.
- Olkowicz, K., Baran, P. (2020). *Serca bicie. Biografia Andrzeja Zauchy*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

- Ostaszewski, K. (2014). *Zachowania ryzykowne młodzieży w perspektywie mechanizmów resilience*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Skwarek, B., Szulc, W. (2017). Arteterapia w pracy pedagogicznej. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*, (22), 93–107.
- Stańko, M. (2009a). Arteterapia – mechanizmy działania z perspektywy neuropsychologii. *Psycho-terapia*, 149(2), 29–45.
- Stańko, M. (2009b). Arteterapia z dziećmi i młodzieżą – perspektywa rozwojowa. *Psychiatria*, 6(2), 66–73.
- Urban, B. (2021). *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*. Warszawa: PWN.
- Warmuz-Warmuzińska, E. (2013). *Filmoterapia w edukacji i terapii dzieci i młodzieży szkolnej oraz dorosłych. Scenariusze zajęć z wykorzystaniem filmów*. Warszawa: Difin.
- Windle, G. (2011). What Is Resilience? A Review and Concept Analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, 21(2), 152–169. DOI: <http://doi.org/10.1017/S0959259810000420>

NETOGRAFIA

American Art Therapy Association. Pobrane z: <https://arttherapy.org> (dostęp: 7.01.2022).

ABSTRACT

The article concerns a form of art therapy, which has found its application in work with young people at risk of social maladjustment. Putting the considerations into the concept of resilience made it possible to capture and characterize traits in youth participating in film therapy from youth not interested in participating in therapeutic classes. The research was conducted in the quantitative paradigm using the diagnostic survey method and the questionnaire technique. The Questionnaire on Intrapersonal and Interpersonal Attitudes and those Towards the World has been applied. The research was based on two questions. The first of them referred to the existence of differences in the intensity of relations with the world, oneself and other people between pupils undertaking and not taking up activity in film art therapy classes. The second research question concerned the existing intercorrelations in the areas of relations with the world, with oneself and other people in groups of charges undertaking and not undertaking activities in art therapy classes. The obtained results indicate a greater sense of resourcefulness in life, satisfactory social functioning and a higher level of physical attractiveness. The aggression noted in the research did not negatively translate into participation in the therapy.

Keywords: art therapy; film therapy; resilience; social maladjustment